

**AZƏRBAYCAN COĞRAFIYASI VƏ COĞRAFIYANIN TƏDRISI
METODİKASI KAFEDRASI**

FƏNN: MƏKTƏB COĞRAFIYASININ TƏDRISI

Mühazirə 4

**MÖVZU: COĞRAFIYA DƏRSLİKLƏRİNDƏ MƏTN ÜZƏRİNDƏ İŞİN
TƏŞKİLİ**

Dos.N.S.Seyfullayeva

Bakı 2017

Mühazirənin planı

Coğrafiya dərsliklərində mətn üzərində işin təşkili.

Coğrafiya dərsliklərində məzmununa verilən tələblər.

Mətn üzərində işin təşkili.

Fiziki və iqtisafi coğrafi biliklərin sintezi.

Mətn komponentlərinin təhlili.

Əsas və əlavə mətnlər.

Dünyada mövcud olan və istifadə olunan dərsliklərin quruluşunda ümumi cəhət onların xüsusi metodik aparata malik olması və standartların reallaşdırılmasıdır. Məzmun standartları dərslikdə mətn və mətndənkənar komponentlərdə reallaşdırılır. Dərsliyin tərtib edilməsində də məhz bu iki faktor nəzərə alınır.

- tədris mətni və mətndənkənar komponentlər

Ənənəvi dərsliklərdə mətn və mətndənkənar komponentlərin nisbəti mətnlərin xeyrinə çox yüksək idi. Mətnlər dərsliyin 70-90% ni təşkil edir, mətndənkənar komponentlər əsasən mətnə əyanilik vermək məqsədi ilə təqdim edilir. Hazırda tərtib edilən dərsliklərdə mətn və mətndənkənar komponentlərin nisbəti digər inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemində istifadə olunan dərsliklərə yaxınlaşdırılmış və mətnlərin həcmi mövzunun 20-30% ə qədər azaldılmışdır. Dərslikdə tədris mətnlərinin tərkibi əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

a) əsas mətn- elmin əsaslarının izahı, coğrafi anlayış, termin, nəzəriyyə, coğrafi qanunauyğunluqların şərh edilməsi

b) izahedici mətn-coğrafi fakt, proses hadisələrin şərh edilməsi, təlimatverici materiallar, şkilaltı (sxem, xəritə-sxem və s) yazılar, terminlər lüğəti və s

c) əlavə mətn- məlumat xarakterli, fənnə maraq yaradan mətnlər. Inkluzivliyi təmin edən materiallar və s

Dərslıklərdə coğrafi mətnlərin ilk vəzifəsi məzmun standartlarının reallaşdırılmasıdır. Mətnin tərtib edilməsi üçün ilk növbədə l mövzu üzrə standarta uyğun təlim nəticələri müəyyən edilməlidir. Məsələn, XI sinif 1.1.1. Coğrafi hadisə və proseslərin cəmiyyətin həyatına təsiri ilə bağlı tədqiqatlar aparır və nəticələrini təqdim edir.- standartının dərslıklərdə reallaşdırılması üçün

- Hadisə və proseslərin öyrənilməsində, cəmiyyətin inkişafında CİS –in əhəmiyyətini izah edir;

-CİS –in koməyi ilə aldığı informasiyanı təqdim edir

təlim nəticəsinin qəbul edilməsi və mövzunun bu təlim nəticələrini açmağa xidmət etməsi məqsədəuyğundur.

Mətnlər şagirdlərin yaş səviyyəsindən asılı olaraq tərtib edilməlidir. Aşağı yaş səviyyəsində olan siniflərdə coğrafi mətnlər daha qısa və məzmunlu yuxarı siniflərə düğru nisbətən artmalıdır. Lakin mətnlərin şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun tərtib edilməsi onların həcmnin artması ilə ifadə olunmamalı və əsasən məntiqi baxımdan ifadə edilməlidir.

Mətnlərin yazılmasında hansı formanın, dil üslubunun seçilməsi vacib şərtədir. Dərslük mətnləri şagirdlərə müraciət edilməklə tərtib edilə bilər. Bu zaman müəllif şagirdlərə “Siz” deyə müraciət edir. Digər yanaşmada müəllifin şagirdlərlə birgə fəaliyyət göstərməsi müşahidə edilir. Əsasən aşağı siniflərdə istifadə olunan bu yanaşmada yazı üslubu kimi “Biz” (izah edək, şərh edək , xəritədə göstərək və s) ifadəsi istifadə olunur. Üçüncü yanaşma daha çox istifadə olunan üçüncü tərəfdən izah olunmadır. Daha ciddi hesab olunan bu yanaşmadan əsasən yuxarı siniflərdə istifadə olunması məqsədəuyğundur.

Coğrafiya dərsliklərinin mətnlərini təhlil etmək üçün müxtəlif baxışlar mövcuddur. Mətnlərin təhlilinin müxtəlif istiqamətləri var.

BİLİK BAXIMINDAN – elmi cəhətdən səhfsiz, mübahisəli məsələlərdən uzaq, faktlar dəqiq, yeni və əsaslandırılmaş, aparıcı ideyalar, ən son kəşf və tədqiqatlara əsaslanmalıdır.

DİL BAXIMINDAN – coğrafi mətnlər sadə, dialekt və ləhcələrdən uzaq olmalıdır. Mətnlərin həcmindən asılı olmayaraq cümlələr kiçik olmalıdır. Coğrafi mətnlərin dili şagirdlərdə kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsinə imkan yaratmalı, nitq bacarıqlarını formalaşdırılmalıdır. Cümlələrdə sözlərin sayı əsas şərtlərdən biridir. Ana dilinin zənginliyini, xalqın mədəniyyətini, keçmiş və müasir tarixini, təbiətini, Vətənin nailiyyətlərini və beynəlxalq aləmdə mövqeyini dəyərləndirməyə imkan verməlidir.

SIYASI BAXIMINDAN – dərslik mətnləri siyasi –ideoloji fikir və təbliğatlardan uzaq olmalı, heç bir siyasətə xidmət etməməlidir. Mətnlərdə ümumbəşəri dəyərlər və milli mənafə, vətəndaş təfəkkürü təbliğ edilməlidir. Müxtəlif mədəniyyətlərə, milli, irqi, dini ayrışdırıcı mətnlərdə verilməsi yolverilməzdir.

PSIXOLOJİ BAXIMINDAN – coğrafi mətnlər şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun olan bir yaş səviyyədə yazılmalıdır. Mətnin elmi dili saxlanılmalıdır. Mətnlər şagirdlərdə təşəbbüskarlıq hisləri, nikbinlik, gələcəyə inam yaratmalıdır. Qorxu obrazları, tənbellik, təhlükəsizlik, aqressivlik yaradan mətnlərin olmaması məqsədəuyğundur. Coğrafi mətnlərin təhlili

PEDAQOJİ USTALIQ BAXIMINDAN mətn şagirdlərdə mətnə əsasən şəkil çəkməyi, sxem qurmağı və təlimat verməyi, fikirləri əsaslandırmağı, izahat verməyi, fikirləri qruplaşdırmağı, məntiqi ardıcılığı təyin etmək və s bacarmaq qabiliyyətlərini yaratmalıdır.

TƏRBİYƏ BAXIMINDAN- şagirdlərin estetik, ekoloji, qənaətcillik, iqtisadi, vətənpərvəlik tərbiyələri əsas önə çəkilməlidir. Bunun üçün təhsil nazirliyi tərəfindən şagirdlərin formalaşdırılması üçün tələb olunan dəyər və sərişələr hazırlanmalıdır.

İNKIŞAF ETDİRİCİLİK – şagirdlər bilikləri bacarığa çevirməyi, fakt və hadisələri müqayisə etməyi, qruplaşdırmağı, sistemləşdirməyi, fərqləndirməyi, təsnif etməyi, proqnoz verməyi, təqdimat etməyi və s bacarmalıdır. Təqdim olunmuş mövzu ətrafında və müəyyən hadisə münasibətilə danışmaq, çıxış etmək, rəy və mülahizə yürütmək, fikirləri yazılı ifadə etmək, kollektiv şəraitdə, komanda daxilində mətnlərdən istifadə etmək bacarığı imkan olmalıdır. Dərslik mətninin mənimsənilməsi ilk növbədə onun üzərində işin təşkilindən asılıdır. Mətni mənimsəmək üçün onlarla metod tətbiq etmək mümkündür.

Müasir dövrdə məktəbdə coğrafiya fənninin məqsədi təkcə müəyyən coğrafi informasiyanı mənimsətmək deyil, həm də şagirdlərdə universal bacarıqlar olan kommunikativ, idraki, reflektiv bacarıqları formalaşdırmaqdır. Şagirdlərin mətn üzərində işinin təşkil edilməsi üçün ilk növbədə dərslik mətnlərinin oxu

strategiyalarına uyğun yazılması əsas şərtidir. Mətn üzərində işin təşkili sinifdə dərs prosesində, yeni mövzunun mənimsənilməsi məqsədi ilə təşkil olunur. Mətnlə aşağıda təsvir olunan iş üsulları bu bacarıqların formalaşdırılmasına yardım edir:

1. Oxumaq - hafizə biliyini inkişaf etdirir. Ən sadə oxu strategiyası olub qədim tarixə malikdir. Pedaqoqlar sadə, səslə oxunun şagirdlərin inkişafında mühüm rol oynadığını əsaslandırma bilirlər. Lakin bu texnologiyadan aşağı yaş səviyyəsində istifadə etmək məqsədəuyğundur.

2. Seçmə oxu. Mətnin ayrı-ayrı abzasları seçilərək nəzərdən keçirilir, yəni şagirdlərin diqqəti mətnin yalnız onlar üçün zəruri olan hissələrinə yönəldilir. Oxu üçün informasiyanın seçilməsi dərslin məqsədindən asılıdır. Seçmə oxudan əvvəl şagirdlər mətni tam oxuyur. Lakin müəllimin “hansı abzas sizin üçün daha önəmli oldu?” sualından sonra şagirdlər seçdikləri abzası səslə oxuya bilirlər.

3. Əsas fikirlərin fərqləndirilməsi- mətndə aparıcı fikirlərin altından xətt çəkilməsi və ya əlavə dəftərə yazılması tapşırığı ilə müraciət olunur. Şagirdlər dərs prosesində yeni mövzunun mətnini oxuyur və yeni mövzunun izah edilməsində aparıcı olan fikirləri fərqləndirirlər. Onlar dərslik kitabında fikirlərin altından karandaşla xətt çəkməklə (sonra pozmaq asan olsun deyə) və həmən ifadələri coğrafiya dəftərinə öz sözləri ilə yazmaqla prosesi tamamlaya bilirlər. Aparıcı fikirlər adətən təlim nəticələrini açmaq üçün əsas vasitə kimi istifadə olunur.

4. Sitat gətirmək - mətnin lazım olan hissəsinə nümunə gətirməklə ifadə olunur. Adətən mətndə aparıcı fikirlər, təlim məqsədlərinin ifadə olunan fikirləri mənimsəmək üçün əlavə misallar , nümunələr gətirilir. “Məsələn”, “nümunə olaraq” fikirləri ilə başlayan fikirlərə əlavə nümunənin gətirilməsi şagirdlərdə mətni mənimsəməyə, mövzunu daha dərinədən öyrənməyə xidmət edir.

5. Konspekt tərtib etmək-(latın dilində xülasə deməkdir) şagirdlər mətni oxuduqdan sonra onun qısa xülasəsini tərtib etməklə onu dərinədən mənimsəmiş olurlar. Bu zaman onlar əsas fikirləri, səbəb nəticə əlaqələrini, mətnin əsas hissəsini önə çəkməlidirlər. Konspektlərdə cümlələrin sayı şagirdlərin yaş səviyyəsindən və dərslərdə verilən mətnin həcmindən asılı olaraq dəyişə bilər. Konspektləşdirmə müxtəlif formalarda ola bilər: a) xətti konspektləşdirmə. Mətnin məzmununun tezislər şəklində qısa ifadəsi. b) klaster qurulması. Metodik ədəbiyyatda bu strategiyanın dərslin müxtəlif mərhələlərində, məsələn, motivasiyada, yaxud müəyyən mövzunu öyrəndikdən sonra ümumiləşdirmə və refleksiya tətbiq edilməsi tövsiyə olunur. Lakin o, informasiyanın konspektləşdirilməsi üçün də səmərəlidir. c) cədvəl formasında konspektin tərtibi.

Sual-cavab formasında tərtib edilir. d) dayaq siqnallar əsasında konspekt tərtibi. Dayaq siqnallar hər bir insanın beynində müəyyən şəxsi assosiasiyalar yaradan işarələr – simvollarıdır. Fərqli insanlar üçün bu işarələr fərqli ola bilər. Konspekt tutarkən bir çox sözlərin əvəzinə şəkil, sxem, simvol və ya işarələrdən istifadə olunur. e) məntiqi konspektlərin tərtibi. Burada mətnin aşağıdakı məzmun elementləri göstərilir: anlayış və onların əsas xassələri; səbəb-nəticə əlaqələri; səciyyələndirilən obyektlərin ümumi xüsusiyyətləri; hər hansı prosesin inkişaf istiqamətləri; iqtisadi-coğrafi obyektləri, hadisə və prosesləri səciyyələndirən ən vacib faktlar

6. Tezis yazmaq- mətnin qısa, yalnız mənasını açmaqla xronikasını yazmaqdan ibarətdir. Müəllim şagirdlərə ilk olaraq tezis mənasının başa salınmalıdır. Tezisin geniş mülahizənin qısa ifadəsi olduğunu, iclas, simpozium, seminar, forum, konfrans və s. materiallarının iştirakçılar üçün əvvəlcədən tanış olmalarına görə çıxış edənlərin məqalə və ya çıxışlarının əsas müddəalarını əks etdirən yığcam qeydlərdən ibarət olduğunu bildirməlidir. Dərslərdə mətnin tezisə çevirilməyi bilmək şagirdlərdə öz fikirlərini qısa olaraq ifadə etmək bacarığını formalaşdırır və eyni zamanda mətni daha dərindən mənimsəyirlər.

7. Mətni məntiqi bloklara ayırmaq- və ya alqoritmlərə ayırmaq- mətnin mənasına görə məntiqi ardıcılıqla bloklara ayırmaqdır. İlk olaraq müəllim tərəfindən şagirdlərə alqoritm -verilmiş məsələnin həlli üçün lazım olan əməliyyatları müəyyən edən və onların hansı ardıcılıqla yerinə yetirilməsini göstərən formal yazılışı olduğu izah edilməlidir. Şagirdlər yeni mövzuya aid olan mətni diqqətlə oxumalı, onu hansı ardıcılıqla qruplaşdırmağa qərar verməlidir. Alqoritm diskretlik -yəni mövzunun başlanğıc, icra və tətbiq prosesinin əhatə olunması, xroniki ardıcılıqla, mətnin müəyyən mənasına görə (izah etmə, təlimat, tətbiq etmə və s.) və s. verilə bilər. Bu şagirdin öz seçimindən asılıdır. Mətni məntiqi bloklara ayırmaq- və ya alqoritmlərə ayırmaq texnologiyasının adətən yuxarı siniflər üçün tətbiq edilməsi məqsəduyğundur. Alqoritm mətn, sxem, cədvəl və s. formada təqdim oluna bilər.

8. Şərh vermək- mətni oxuyaraq onun haqqında təhlil xarakterli, mətnin nədən bəhs etməsinə dair şərh verməyi nəzərdə tutur. Şərh vermək üçün mətnin sonundakı i və ya müəllimin verdiyi suallardan biri seçilir. Mətnə həmin sualın cavabı tapılır və şagirdlər sualın cavabını öz sözləri ilə şərh edirlər. Şərh vermək şagirdlərdə nitqin inkişaf etdirilməsi üçün önəmli rol malikdir.

9. Mətnin planını tərtib etmək - mətnə aid planı məntiqi ardıcılıqla qurulmasını nəzərdə tutur. Aşağı siniflərdə mətnin planının tərtib edilməsi vərdislərinin

yaradılması şagirdlərdə sistemləşdirmək, qruplaşdırmaq bacarıqlarının formalaşdırmağa imkan verir. Mətnin sadə planı mövzunun əsas istiqamətlərini əhatə edir . Plan sadə və ya mürəkkəb ola bilər. Sadə plan mətnin əsas hissələrinin siyahısıdır. Şagirdlər mətnin abzaslara bölünməsinə diqqət etməlidirlər. Hər abzasın məğzi qısa qeyd olunur. Onlar ardıcılıqla dəftərə yazılır. Abzaslar həmişə mətnin məzmun bölgüsünü tam əhatə etmir. Şagirdlər mətnin hansı hissələrini birləşdirmək, hansı hissələrini ayırmağa diqqət etməlidirlər. Bunu mətnin həcminə diqqət etməklə həll etmək olar: adətən, böyük abzaslar bir neçə əsas fikri birləşdirir, kiçik abzaslar isə birlikdə vahid məzmun fraqmentinin yaranmasına təbə olurlar. Mürəkkəb planın tərtibi zamanı şagirdlər təkcə əsas hissələrin qısa icmalını vermir, həm də onları daha kiçik hissələrə bölərək məzmunu daha ətraflı ifadə edirlər.

10. Tipik plan tərtib etmək – mətnin sadə planından fərqli olaraq mövzunu daha dərinləndirən öyrənməyə xidmət edir. Tipik plan mətnin içərisindən mikromövzuların müəyyən edilməsini və ardıcılıqla yazılmasını əhatə edir. Tipik plan coğrafi obyekt və hadisələrin mahiyyətini daha dərinləndirən açmağa imkan verir.

11. Mətnə aydın olmayan sözləri müəyyən etmək- müəllim şagirdlərə oxuduğu mətnə, onlara aydın olmayan sözlərin siyahısını tərtib etmək tapşırığını verir. Daha sonra onlar bu sözlərin mənasını dərslikdəki mövzudan, müxtəlif mənbələrdən, şagirdlərin bir-birindən və müəllimə olan sorğu vasitəsi ilə müəyyən edib yazırlar. Bununla da şagirdlər sanki məktəbli lüğətinin yazılmasında iştirak edirlər.

12. Mətnəki söz birləşmələrini tapmaq- coğrafi mətnlərdə söz birləşmələrinin nə məqsədlə yazıldığını müəyyən etməklə şagirdlər fənnin daha dərinləndirən mənimləməyə bilirlər. Coğrafi mövzulardakı belə ki, ona görə, çünki, əgər və s. söz birləşmələri coğrafi qanunauyğunluqları öyrənməkdə , səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etməkdə onlara kömək edir.

13. Mətnəki səbəb və nəticələri ayırmaq – coğrafiya dərsliklərindəki mövzularda səbəb və nəticə əlaqələri mövcuddur. İlk növbədə şagirdlərə səbəbin-ətraf aləmdə müəyyən dəyişikliyə səbəb olan hadisə və ya proses, nəticənin isə bu hadisə və ya prosesin səbəb olduğu nəticəsi olması haqqında məlumat vermək lazımdır. Bu nəzəri biliklər fənnin əsas hissəsini əhatə edir. Səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyən edilməsi tapşırığını cədvəl formada tərtib edilməsi məqsəduyğundur. Adətən səbəblər cədvəlin birinci sütununda, nəticələri isə ikinci sütununda yazılır. Səbəb-nəticə əlaqələrinin tərtib edilməsi zamanı şagirdlər mövzudakı illüstrativ materiallardan istifadə edə bilirlər.

14. Mətnin sistemləşdirilmiş və təsnifat olunmuş cədvəlini tərtib etmək- mövzunu daha aydın təsəvvür etmək üçün şagirdlər mətni təhlil edərək onu hissələrə ayıra bilirlər. Bu zaman onlar mətnə izah, əlavə, təlimat, nümunə və s. olmaqla sistemləşdirə bilirlər və xüsusi cədvəldə qruplaşdırırlar.

15. Mətnə annotasiya yazmaq- (*latınca "annotomik" sözündən olub qeyd aparmaq, əlavə etmək deməkdir.*) – şagirdlərə ilk növbədə annotasiyanın mahiyyəti izah edilməlidir. Annotasiya mətnin məzmununda olan isim və fəllərdən ibarət çox qısa lakin məzmunlu ifadələr ola bilər. Annotasiya hətta bir cümlə ilə də ifadə oluna bilər.

16. Mətnin məntiqi quruluş sxemini çəkmək- mövzunun məntiqi sxemini qurmaq üçün şagirdlər dəfələrlə onu oxumalı və təhlil etməlidirlər. Bu texnologiya əsasən yuxarı yaş səviyyəsində olan şagirdlərə tətbiq edilməlidir. Mövzunun məntiqi quruluş sxemində mövzunun adı başlıq kimi yazılmalıdır. Şagirdlər mətnin sxemləri müxtəlif formalarda çəkə bilirlər. Bu fərqlilik onların yaradıcılığının üzə çıxmasına imkan verir. Məntiqi quruluş sxemlərində sözlər çox qısa, lakonik, mənalı və mövzunu əhatə edə bilən səviyyədə olmalıdır.

17. Məntiqi istinad konspektinin tərtib edilməsi- məntiqi quruluş sxemlərindən fərqli olaraq məntiqi istinad konspektləri müəllim və şagirdlərlə birgə tərtib edilir. Sxemlərdə mövzuya dair bir-biri ilə əlaqəli izahlar daha geniş yazılır. Məntiqi istinad konspektlərinin tərtib edilməsində xəritə, şəkil, diaqram və s.-dən istifadə oluna bilər.

18. Mətnə aid sualların tərtib edilməsi- yeni mövzuya aid sualların hazırlanması texnologiyası şagirdlərdə özünə inam, məsuliyyət hissi formalaşdırır. Adətən şagirdlər müəllimin verdiyi suallara cavab verirlər. Lakin onlara mətnə dair sualların hazırlanması təklif edildikə onlar bunu ilk anda qeyri-adi qarşılayırlar. Mətnə aid sualların tərtib edilməsinin müxtəlif istiqamətləri vardır : a) ardıcıl suallar üsulu. Bu üsulu cütlərlə həyata keçirmək daha məqsədəuyğundur. Şagirdlər növbə ilə öyrənilən mətni abzaslar üzrə ucadan oxuyurlar. Bir abzası oxuduqdan sonra ikinci şagird oxunan abzasa aid sual verir, birinci isə onları cavablandırır. Sonra onlar rollarını dəyişir. Sual verən şagird mətni oxumağa davam edir, ikinci isə oxunan abzasa aid ona suallar verir. b) Açar sözlər əsasında mətnə suallar hazırlamaq. Bu üsulu da cütlərlə həyata keçirmək daha məqsədəuyğundur. Cütlərə daxil olan şagirdlər mətni növbə ilə abzaslar üzrə oxuyurlar. Birlikdə hər abzasda açar sözlər müəyyən edilir və dəftərə qeyd edilir. Sonra hər bir şagird fərdi olaraq bu sözlərə aid suallar tərtib edir və sualları öz dəftərinə yazır. Cütlərə daxil olan şagirdlər tərtib etdikləri sualları bir-birinə verməklə sorğu keçirirlər: növbə ilə şagirdlərdən biri sualı oxuyur, digəri isə

onu cavablandırır. s) Mətndə anlaşılmayan fikirləri müəyyən etmək və onlara aid suallar hazırlamaq.

19. Mətndən cavabların seçilməsi – şagirdlər üçün axtarış tələb edən, maraqlı üsuldur. Texnologiyadan istifadə etməzdən əvvəl şagirdlərə mətnə dair hansı sualların verilə biləcəyi təklif edilir. Lakin sualın deyil, ona uyğun cavabın verilməsi tələb edilir. Mətndən cavabların seçilməsi üsulu cütlər və ya qrup formasında oyun xarakterli təşkil oluna bilər.

20. Kontur xəritə üzərində mətnin modelləşdirilməsi- coğrafi mətnlərin əksəriyyətində coğrafi hadisə və proseslər hər hansı coğrafi obyektlərin nümunəsində verilir. Mətnlərin mənimsənilməsi üçün oradakı coğrafi obyekt və ərazilərin eləcə də hadisə və proseslərin (küləklərin istiqaməti, iqlim qurşaqları, yağıntıların miqdarının dəyişməsi və s) kontur xəritə üzərində qeyd olunması, şagirdlərdə nəzəri bilikləri tətbiq etmək bacarığını formalaşdırır.

21. Mətndəki coğrafi adların kontur xəritədə qeyd edilməsi – sadə üsul hesab edilir. Əsasən aşağı sinifdə oxuyan şagirdlərə tətbiq edilir. Şagirdlər mətnə olan coğrafi obyektlərin adlarını kontur xəritəyə yazırlar. Bununla da kontur xəritə üzərində yazı qaydalarını öyrənirlər.

22. Mətni əsas, əlavə və izahedici olmaqla qruplara ayırmaq- yuxarı sinif şagirdlərinə coğrafi mətnləri üç hissəyə ayırmaq təklifi verilir. Onlar isə mətni özlərinə məxsus qaydada qruplaşdırırlar. Şagirdlər mətnin əsas, əlavə və izahedici hissəsini ayırmaqla onlara aid suallar qoya bilər, mətnin hissələrinin əhəmiyyətini izah edir və əsas informasiyanı əlavə informasiyadan ayırmağı öyrənirlər.

23. Mətnə nəzəri və empirik elementləri ayırmaq- ilk növbədə şagirdlər nəzəri bilikləri praktik biliklərdən ayırmağı öyrənirlər. Texnologiyadan istifadə etməzdən əvvəl şagirdlərə mətnə dair hansı sualların verilə biləcəyi təklif edilir. Lakin sualın deyil, ona uyğun cavabın verilməsi tələb edilir. Mətndən cavabların seçilməsi üsulu cütlər və ya qrup formasında oyun xarakterli təşkil oluna bilər.

24. Mətn əsasında yaradıcı iş - coğrafi mətnlərin əksəriyyətində modelləşdirmə imkanları vardır. Modelinin yaradılması üçün imkan olan obyekt və hadisələrin – vulkan kəsiyi, çay və onun elementləri, göl çuxurları, dağ, düzənlik, yarımadaya, dyun, barxan, platforma, sürüşmə və s. elementləri, coğrafi obyektləri şəkil, kağız, gil, plastilin, qum, konstruksiya və s ilə təsvir etmək mümkündür. Onların

modellərinin yaradılması şagirdlərin mövzunu daha dərindən mənimsəməsinə imkan verir.

25. Mətnə təsvir edilən ərazinin kontur xəritə üzərində plastilinlə modelini yaratmaq (3 D təsviri)- texnologiya kifayət qədər mürəkkəb və məsuliyyət tələb edir. Coğrafi mətnlərin bəziləri (məsələn materiklərin relyefi, okeanlar, Xəzər dənizi, Azərbaycanın relyefi və s) müəyyən əraziyə aid olur. Şagirdlər qrup halında işləyərək ərazinin üç ölçülü xəritəsini yəni eni, uzunluğu və hündürlüyü əks olunan təsviri yarada bilirlər. Bu texnologiya onların yaradıcılıq qabiliyyətini artırmaqla yanaşı məkan təsəvvürünü artırır.

26. Mətnə əsas sözlərin araşdırılması- onlar açar sözlər şəklində verilir. Adətən tünd hərflərlə yazılır. (açar sözlər, anlayışlar, terminlər). Əsas sözlər və söz birləşmələri təlim materialını yadda saxlamağa kömək edir. Adətən, əsas sözlər mətnə yağlı şriftlə ayrılır. Bu sözlərin köməyi ilə mətnin əsas məzmununu bərpa etmək olar. Şagirdlər mətni oxuyaraq onları dəftərlərinə yazırlar. Şagirdlərə seçdirilmiş sözlər əsasında mətnin məzmununu danışmağı və ya lüğət tərtib etməyi tapşırmaq olar. Açar sözlər əsasında mətnə aid suallar tərtib etmək – suallar yaratmaq qabiliyyəti formalaşdırır. Əsas sözlər və söz birləşmələri təlim materialını yadda saxlamağa kömək edir. Bu dəstək sözlərin köməyi ilə mətnin əsas məzmununu asanlıqla bərpa etmək olar. Şagirdlər mətnə əsas sözləri seçib onları vərəqə (dəftərə) köçürürlər. Adətən, əsas anlayışlar dərslikdə qalın şriftlə verilir. Açar sözlər məlumatın sonradan açılması üçün seçilir. Seçilmiş dəstək sözlərə əsaslanaraq şagirdlərə mətnin hissəsini danışmaq təklif oluna bilər. Mətn üzrə əsas sözlər şifahi cavabın əsası ola bilər.

Açar sözlər əsasında dərslinin mətninə suallar tərtib edilməsi. Bu metod şagirdlərdə suallar quraşdırmaq vərdişlərini inkişaf etdirir. Şagirdlər növbə ilə mətni abzasla oxuyurlar, birlikdə bu abzasdan açar sözləri seçir və onu dəftərə yazırlar. Termin sözlərdən suallar tərtib edirlər. Onları çox da böyük olmayan vərəqlərə yazırlar. Şagirdlərdən biri bu sualı oxuyur, ikincisi ona cavab verir. Əgər cavab düzgün kimi qəbul edilirsə, vərəqin arxa tərəfinə yazılır. Bu kart-cavabı şagirdlər sonradan mövzu üzrə öz biliklərini yoxlamaq üçün istifadə edə bilirlər.

27. Mətni modullara ayırmaq- yəni mətni mənaca kiçikdən böyüyə doğru bloklara ayıraraq öyrənmədir. Modul texnologiyaları müasir təlimdə geniş yayılmış üsullardan biridir. Modul məzmun və bu məzmunun qavranılması texnologiyalarını birləşdirən kompleksdir. Yeni mövzunu öyrənməzdən əvvəl şagirdə müxtəlif təlim materialları, paylayıcı vasitələr və digər tədris elementləri paylanılır. Modul təliminin mahiyyəti şagirdin müstəqil olaraq (yaxud müəllimin minimal köməyi ilə) təlim nəticələrinə nail olmasıdır. Modul təliminin təşkili üçün

aşağıdakıları müəyyənləşdirmək tələb olunur. Bu zaman hər biş şagirdə müvafiq vərəqlər paylanılır. Bu vərəqlərdə aşağıdakı məqamlarla bağlı təlimat verilməlidir:

1. Modulun təlim məqsədləri
2. İstifadə olunacaq təlim materialları və onların mənbələri
3. Təlim materiallarının qavranılması texnologiyaları və üsulları (öyrənmə, konspekt tərtib etmə, qrafik informasiya ilə iş, məsələ həlli, və s.). Bununla bağlı verilmiş tapşırıqlarda konkret qeydlər olmalıdır.
4. Şagirdin qiymətləndirilməsi üsul və vasitələri (testlər, yazı işləri, sual və tapşırıqlar, məsələlər və s.) dəqiq müəyyən olunmalı və şagirə verilən vərəqdə tapşırıqlar öz əksini tapmalıdır.

Modul bir dərsi, yaxud bütün bölməni əhatə edə bilər.

28. Səmərəli Oxu və Düşünmə üçün Aktiv Qeytmə Sistemi (İNSERT) -

Onun tətbiqi bir neçə mərhələ üzrə aparılır. Birinci mərhələdə şagirdlər mətnin nişanlanma sistemi ilə tanış olurlar. Dərsin məqsədindən, sinifin hazırlıq səviyyəsindən, şagirdlərin yaş xüsusiyyətindən asılı olaraq bu, müxtəlif cür aparıla bilər. “✓” qeyd işarəsi şagirdlərə məlum olan informasiya qarşısında qoyulur. “–” işarəsi onlara məlum olan biliklərə zidd olan məlumatlar aşkar edildikdə qoyulur. “+” işarəsi şagirdlər üçün maraqlı, yeni və gözlənilməz bir məlumat olduqda qeyd edilir “?” işarəsi aydın olmayan informasiya olduqda, nəyisə öyrənmək zərurəti yarandıqda qoyulur. İkinci mərhələdə şagirdlər mətni oxuyaraq ayrı-ayrı abzas və cümlələri onların kənarında uyğun işarələrlə qeyd edirlər. Üçüncü mərhələdə şagirdlər İformasiyanı sistemləşdirir, öz sözləri ilə onu İNSERT cədvəlinə yazırlar. ✓ (məlumdur); – (əvvəlki biliklərimə ziddir); + (maraqlı və yeni məlumatdır); ? (aydın deyil, öyrənmək istədim)

29. BİBÖ cədvəlinin doldurulması. (“Bilirəm – Bilmək istəyirəm- Öyrəndim”).

Üsulun icra etmək üçün ilk növbədə lövhədə və şagirdlərin coğrafiya dəftərində 3 sütünlü cədvəl tərtib edilir: BİLİRƏM -BİLMƏK İSTƏYİRƏM- ÖYRƏNDİM Mətnlə tanış olmazdan qabaq şagirdlər müstəqil və ya qrup şəklində əvvəlcə “bilirəm”, sonra isə “bilmək istəyirəm” sütunlarını doldururlar.

Mətni oxuyaraq və ya oxunanların müzakirəsi prosesində şagirdlər “Öyrəndik” sütununu doldururlar. Nəticələrin çıxarılması, sütunların məzmununun tutuşdurulması. Şagirdlərə əlavə olaraq daha iki sütunu – “informasiya mənbələri” və “nə anlaşılmadı” başlıqlı sütunları doldurmağı tapşırmaq olar.

30. İnformasiyanın müxtəlif təqdimmə formalarından istifadə edərək mətnin dəyişdirilməsi. Mətnin məzmununu bir neçə texnologiyanın köməyi ilə təqdim edilir. Mətnin müəyyən hissəsi sistemləşdirici və təsnifedici cədvəllərin, digər hissəsi sxemlərin, qrafik və diaqramların, bir qismi isə xəritələrin köməyi ilə verilir. Mətnin mənasını müxtəlif təqdimmə formalarının tətbiq edilməsi ilə mənimsənilməsi prosesini qrup formasında həyata keçirmək məqsədəuyğundur.

31. **Fərziyyələrin təsdiq edilməsi** – müəllim mətnin adına əsasən şagirdlərə yeni mövzunun nədən bəhs edə biləcəyinə aid fərziyyələr irəli sürməyi təklif edir. Söylənilən fərziyyələr lövhədə yazılır. Sonra mətn oxunur. Fərziyyələr öz təsdiqini tapdığı halda şagirdlərin özünə güvəni artır.

32. **Oxu və sualvermə üsulu** cütlüklər şəklində tətbiq edilən sual vermək üsuludur. Şagirdlər müəyyən edilmiş mətni hissələr şəklində növbə ilə oxuyur. Sonra bu hissənin kənarına yazılacaq açar sözləri – terminləri birlikdə təyin edirlər. Mətn bir də oxunur. Birinci şagird hissəni oxuyub qurtardığı zaman ikinci şagird səhifəkənarındakı sözlərdən – terminlərdən istifadə edərək suallar hazırlayır. Suallar şagirdlərin bu mətnlə bağlı test suallarına bənzəməlidirlər. Şagird sualları kiçik kağız parçalarına yazır. Birinci şagird sualı yüksək səslə cavablandırır. İkinci şagird cavabı təsdiq edərsə, cavabı sual kartının arxasına yazırlar. Sonra rollar dəyişilir. Bu iş növbə ilə mətnin sonuna qədər davam edir. Dərstdən sonra da şagirdlər sual və cavabların olduğu kartlardan istifadə etməklə bir-birini bu mövzu ilə bağlı yoxlamaqda davam edə bilirlər.

33 **Növbəli suallar üsulu** şagirdlərin materialı diqqətlə oxuyub tərəf-müqabilləri ilə

birlikdə çalışmasına kömək edir. Şagirdlər müəyyən edilmiş mətni hissələr şəklində növbə ilə oxuyur. Birinci şagird bir hissəni bir başlıqdan digərinə kimi yüksək səslə oxuyur. Digər tərəf-müqabili mətn haqqında suallar verir. Birinci şagirdin suallarına cavablandırmasına çalışılır. Sonra rollar dəyişilir. Əvvəl sual vermiş olan tərəf-müqabili növbəti abzası oxuyur, digəri isə suallara cavab verir.

34. **Ardıcıl suallar üsulu.** Şagirdlərə mətni birgə diqqətlə oxumağa, onu düşünməyə köməklik edir. Şagirdlər növbə ilə lazım olan mətni hissə-hissə ucadan oxuyurlar. Bir abzas oxuduqdan sonra ikinci şagird oxunan hissədən sual verir, birinci şagird onun sualını cavablandırır. Sonra onlar rollarını dəyişirlər. Sual verən şagird oxumağa davam edir, ikinci isə oxunan abzasdan ona sual verir.

MƏTN ÜZƏRİNDƏ İŞİN SƏVİYYƏLƏRİ			
<i>sadə oxunuş</i>	<i>məntiqi analizi</i>	<i>izahatların axtarışı</i>	<i>yaradıcı fəaliyyət</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
<i>oxunan mətnin şərh edilməsi;</i>	<i>ən vacib olanları ayırmaq, mətnin</i>	<i>səbəb-nəticə əlaqələrinin ayırd</i>	<i>mətnin analizi əsasında sxem,</i>

<i>obyektlərin siyahiləşdirilməsi; sualların cavablandırılması və əsaslandırılmasını əhatə edir və s.</i>	<i>məntiqi hissəsini seçmək; mətni əsas, əlavə izahedici hissələrə ayırmaq; anlayış və prinsipləri təyin etmək; mətnin planını (sadə və mürəkkəb) tərtib etmək nəzərdə tutulur.</i>	<i>edilməsi; ümumi və fərqli cəhətlərin müəyyən edilməsi -</i>	<i>cədvəl və şəkillərin tərtib edilməsi; mətn və digər bilik mənbələr əsasında təsvirlərin tərtib edilməsi; mətnin qısa xülasəsini və ya tezisnin tərtib edilməsi –.</i>
---	---	--	--

Nümunə: Verilmiş mətni müxtəlif üsullarla təhlil edin

Minilliklər ərzində insanlar təbiətdə məskunlaşaraq, onu öyrənməyə və tədqiq etməyə nail olmuşlar. Qədim ovçular heyvan sürülərini izləməklə, əkinçilər yeni əkin sahələriəldə etməklə, maldarlar isə otlaq sahələrini genişləndirməklə yeni ərazilərmənimsəmişlər. Digər ərazilərə maraq onların tələbatlarından irəli gəlirdi. Yeni məhsuldar torpaq sahələri və təbii sərvətlərin əldə edilməsinə, digər ölkələrlə ticarət əlaqələrinin qurulmasına və s. ehtiyaclar artırdı. İnsanlar istiqamətləri təyin etməyi öyrənir və ondan istifadə edərək daha uzaq səfərlərə çıxırdılar. Səyahətlər zamanı insanlar əldə etdikləri məlumatları tikililərin, müxtəlifəşyaların üzərində simvol və işarələrlə göstərmişlər. Bəzi biliklər isə əfsanə və nağıllar vasitəsi ilə müasir dövrə gəlib çatmışdır. Yazı meydana gəldikdən sonra coğrafi biliklərin ötürülməsi kitablar və sadə xəritələrin köməyi ilə mümkün olmuşdur. Qədim Çin, Hindistan, Misir, Yunanıstan və digər ərazilərdə yaşayan xalqların coğrafi biliklərin inkişafında xidmətləri böyük olmuşdur. Məsələn, eramızdan əvvəl Çində kompasdan istifadə edilməsi haqqında məlumatlar var. Yer haqqında ilkin biliklər toplanaraq, tədricən coğrafiya elminin yaranmasına və inkişafına səbəb olmuşdur.